

Beyrut 1406/1985; Ziriklî, *el-A'lam* (Fethul-lah), I-VIII; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye*, I-II; C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye*, I-V; a.mlf., *Âdâb* (Dayf); eş-Şekâfe-tü'l-İslâmiyye ve'l-hayâtü'l-mu'âsıra (nşr. Muhammed Halefullah, Eylül 1953'te Princeton ve Washington'da akdedilen İslâm kültürü colloquium'unda sunulan tebliğler); Gustave E. von Grunebaum, "Hağâretü'l-İslâm", *Medieval Islam, a Study in Cultural Orientation* (trc. Abdülazîz T. Cavid — Abdülhamîd el-Abbâdî), Kahire 1956; Kemâl el-Yâzîcî, *Me'âlimü'l-fikri'l-'Arabî fi'l-'aşrî'l-vasîf*, Beyrut 1958; Youssef Eche, *Les Bibliothèques arabes publiques et semie-publiques en Mesopotamie, en Syrie et en Egypte au moyen âge*, Damas 1967; İz-zet Hasan, *el-Mektebetü'l-'Arabiyye*, Dimaşk, 1390/1970; Abdüssettâr el-Halvacî, *el-Mahtû-tâtü'l-'Arabiyye*, Riyad, 1398/1978.

Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî 'ilel'in-naḥv* (nşr. Muhammed el-Mübârek), 1373; H. Fleisch, *Introduction à l'étude des langues semitiques, éléments de bibliographie*, Paris 1947; İbrâhim es-Sâmerrâî, *Dirâsât fi'l-luğa* (*Etudes linguistiques arabes*), Bağdad 1961; Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmî'l-luğa* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru l-hyâi'l-kütübî'l-'Arabî), I-II; Cevad Ali, *el-Mufaşşal*, VII; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968; Ahmed Bek İsâ, *et-Tehzîb fî usûlî't-ta'rib*, Kahire 1342/1923; J. Fück, *Arabiyye, Recherches sur l'histoire de la langue et de style arabe* (trc. Claude Denizlau v.dğr.), Paris 1955; (Arapça trc. Abdülhalîm en-Neccâr), Kahire 1370/1951; Muhammed Hadîr Hüseyin, *Dirâsât fi'l-'Arabiyye ve târîhihâ*, Dimaşk 1379/1960; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fîkhî'l-luğa*, Dimaşk 1379/1960; Muhammed el-Mübârek, *Fîkhü'l-luğa*, *Dirâsât tahlîliyye mukârene li'l-fiklîmâtî'l-'Arabiyye*, Dimaşk 1379/1960; a.mlf., *Haşâ' isûl-'Arabiyye ve menhecühe'l-aşil fî't-tecdîd ve't-tevlîd*, Kahire 1960; Ali Abdülvâhid Vâfî, *Fîkhü'l-luğa*, Kahire 1381/1962; a.mlf., *İlmü'l-luğa*, Kahire 1404/1984; Kehhâle, *el-Luğa-tü'l-'Arabiyye ve 'ulûmuḥâ*, Dimaşk 1391/1971; H. Fleisch, *Arabe classique et Arabe dialectal* (*Travaux et Jours*), Beyrut 1964, XII, 23-61; Emîr Mustafa eş-Şihâbî, *el-Muštalaḥâtü'l-'ilmiyye fi'l-luğatî'l-'Arabiyye fi'l-kadîm ve'l-hadîs*, Dimaşk 1384/1965; Mahmûd Hicâzî, *el-Luğatü'l-'Arabiyye*, Kahire 1968; A. S. Mermerci ed-Dümenkî, *el-Mu'cemiyâtü'l-'Arabiyye 'alâ dav' i's-şunâ' iyye ve'l-elsüniyyeti's-Sâmiyye* (*La Lexicographie arabe à la lumière du bilittéralisme et de la philologie sémitique*), Kudüs 1937; Halil Yahyâ Nâmi, "Mine'l-lehecâtî'l-Yemeniyyeti'l-hadişe", *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb li-Câmi'ati Fuâd el-Euvel*, 1947, VIII, sayı 8'den ayrı baskı; Abdülhalîm en-Neccâr, "Fî'l-lehecâtî'l-'Arabiyye ve usûlî'l-hilâfihâ", *Mecelletü külliyyeti'l-âdâb*, 1953, XV, sayı 1'den ayrı baskı; Saîd el-Efgânî, *Min Târîhi'n-naḥv*, Beyrut 1398/1978; Affî Abdurrahman, *el-Cühûdû'l-luğaviyye hî-lâle karnî-râbî 'aşere'l-hicrî*, Bağdad 1399/1979.

Abdurrahman Fehmî, *Medresetü'l-'Arab*, İstanbul 1304; Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*, İstanbul 1332; Tâhâ Hüseyin, *Fi's-Şi'ril-câhilî*, Kahire 1926; a.mlf., *Fi'l-Ede-*

bi'l-câhilî, Kahire 1927; a.mlf., *Ḥadîşü'l-erba'a*, Kahire 1937; M. Ferid Vecdî, *Nakdû Kitâbiş-Şi'ri'l-câhilî*, Kahire 1926; Muhammed Hüseyin, *Nakẓu Kitâb Fi's-Şi'ril-câhilî*, Kahire 1345; C. A. Nallino, *Târîhü'l-âdâbî'l-'Arabiyye mine'l-câhiliyye hattâ 'aşrî Benî Ümeyye* (nşr. M. Nallino), Kahire 1954; (Fransızca trc. Ch. Pellat), Paris 1950; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhü'l-'edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1953; a.mlf., *el-Mu'cez fi'l-'edebi'l-'Arabî ve târîhihî*, Beyrut 1985, I-IV; Blachère, *Histoire de la Littérature arabe dès origines à la fin du XVe siècle de J. C.*, Paris 1952-56; I-III; a.mlf., *Târîhü'l-'ede*; Gustave E. von Grunebaum, *Dirâsât fi'l-'ede bi'l-'Arabî* (trc. İhsan Abbas v.dğr.), Beyrut 1959; Şevki Dayf, *Târîhü'l-'ede*, I-VI; Ömer Ferrûh, *Târîhü'l-'ede*, I-VI; Necîb Muhammed el-Behbîti, *Târîhü's-Şi'ri'l-'Arabî hattâ âhiri'l-karnî's-sâlişî'l-hicrî*, Kahire 1381/1961; Nâsirüddin el-Esed, *Meşâdirü's-Şi'ri'l-câhilî*, Kahire 1962; B. Tabâne, *Ma'allakâtü'l-'Arab*, Kahire 1387; Ahmed Kabbîş, *Târîhü's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, Dimaşk 1971; Ömer Rıza Kehhâle, *el-Edebü'l-'Arabî fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*, Dimaşk 1392/1972; Nûri Hamevî el-Kaysî, *Dirâsât fi's-Şi'ri'l-câhilî*, Bağdad 1972; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973.

Yûsuf Halîf, eş-Şu'arâ' ü's-Şa'âlik, Kahire 1966; Jawdat Rikabî, *La poésie profane sous les Ayyûbides et ses principaux représentants*, Paris 1949; M. G. ez-Zühayrî, *el-Edeb fî zillî Benî Büveyh*, Kahire 1949; Emîn el-Hülî, *Fi'l-Edebî'l-Mısrî*, Kahire 1943; Abdürrezzâk Hamîde, *el-Edebü'l-'Arabî fî Mısr mine'l-fethî'l-İslâmî ile'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1370/1951; Abbas el-Azzâvî, *Târîhü'l-'ede bi'l-'Arabî fi'l-'Irâk*, Bağdad 1961-62, I-II; Yûsuf İzzeddin, eş-Şi'rü'l-'Irâkî fi'l-karnî'l-tâsî 'aşer, Bağdad 1958; Sâmi ed-Dehân, eş-Şi'rü'l-hadîs fi'l-iklîmî's-Sûrî, Kahire 1960; Âli Abbas Alvân, *Tetavvürü's-Şi'ri'l-'Arabiyyi'l-hadîs fi'l-'Irâk*, Bağdad 1975; Şevki Dayf, eş-Şi'r ve'l-gınâ fi'l-Medîne ve Mekke li-'aşrî Benî Ümeyye, Kahire 1976; Nâzik Melâike, *Kazâya's-Şi'ri'l-mu'âşır*, Beyrut 1978; Sâmi Mekki el-Ânî, *el-İslâm ve's-Şi'r*, Küveyt 1403/1983; İhsan Abbâs, *Târîhü'l-'ede bi'l-'Endelüs*, Beyrut 1960; E. G. Gómez, eş-Şi'rü'l-'Endelüs (trc. Hüseyin Münis), Kahire 1952; a.mlf., *Ma'a Şu'arâ' il-Endelüs ve'l-Mütenebbî* (trc. Tâhir Ahmed Mekki), Kahire 1394/1974; M. Mehdi el-Basîr, *el-Müveşşah fi'l-'Endelüs ve fi'l-Meşriq*, Bağdad 1367/1948; Selîm el-Hulvî, *el-Müveşşahâtü'l-'Endelüsiyye*, Beyrut 1965; Mustafa İvâd el-Kerîm, *Fennü't-teuşîḥ*, Beyrut 1959.

Z. Mübârak, *La Prose arabe*, Paris 1931; Muhammed Mendür, *en-Nakdû'l-menhecî 'inde'l-'Arab*, Kahire 1948; Amjad Trabulsi [Emced Tarâbulusî], *La Critique poétique des arabes, Jusqu'au Ve siècle de l'Hégire (XIe siècle de J.-C.)*, Dimaşk 1955; A. Ahmed Bedevî, *Üssü'n-nakdi'l-'Arabî*, Kahire 1964; D. Abdülhay Diyâb, *et-Türâşü'n-nakdî kable medrese-ti'l-cilî'l-cedîd*, Kahire 1388/1968; Tâhâ Ahmed İbrâhim, *Târîhü'n-nakdi'l-'ede bi'l-'Arab*, Dimaşk 1972; J. M. Landau, *Etudes sur le théâtre et le cinéma arabes* (trc. Francine le Clecc'h), Paris 1965; Âdil Ebû Şeneb, *Mesraḥ 'Arabî Kadîm* "Karakûz" [Karagöz], Dimaşk, ts.

NİHAD M. ÇETİN

V. SANAT

1. Câhiliye Dönemi. Son arkeolojik araştırmaların neticesine göre, Erken Taş devrine kadar uzanan köklü bir yerleşime beşiklik yaptığı anlaşılan Arap yarımadası, son yıllarda iyice artan bu çalışmaların ortaya çıkardığı eserlerden anlaşıldığı üzere sanat tarihi bakımından da zengin ve kıymetli bir geçmişe sahiptir. Bu bulgular sayesinde, uzun zaman boyunca geçerliliğini korumuş olan yarımada halkının tamamen bedevî göçebelere ibaret olduğu ve çadırlarda yaşadığı düşüncesi artık değişmiştir. Göçebelerle birlikte bir kısım halkın yarımadaın güney, güneybatı, batı ve kuzeybatı bölgelerinde bulunan büyük şehirlerde yaşadığı bilinmekte ve bunlardan kalan eserler, erken devir Arap sanatının önemli göstergeleri olarak zamanlarının çeşitli sahalardaki başarılı örneklerini teşkil etmektedirler.

Neolitik devir başlarından itibaren değişen iklimi sebebiyle gölleri ve nehirleri kuruyan, böylece bütün verimli alanlarının büyük bir kısmını teşkil eden iç kısımları çöllerle kaplandıktan sonra yaşanabilecek yegâne bölgeler, iklimin mütedil, yağmur ve suyun hayatın devamına imkân verecek kadar bol olduğu kıyılar ve kıyıya yakın bölgelerdir. Bunlar bilhassa Yemen havalisi, Hadramut, Hicaz, kuzeybatı bölgeleri ve Basra körfezi kıyılarıdır. Her türlü sanat eserini meydana getirmeye uygun ahşap, mermer, taş ve diğer çeşitli malzemenin en çok bulunduğu Yemen havalisi ile kuzeybatı bölgeleri erken tarihlerden itibaren önemli sanat faaliyetlerine sahne olmuştur. Bunlardan günümüze kalabilen mâbedler, kasırlar, su yapıları ve setler gibi mimari eserlerle heykeller, kabartma ve oyma eserler, seramikler, kuyumculukla ilgili parçalar ve madenî paralar bu devir medeniyetlerinin kıymetli birer göstergesidir.

a) Mimari. Uygun özellikleri sebebiyle Yemen ve Main, Sebe ve Himyerî devletlerinin hâkimiyeti altında önemli bir imar ve sanat faaliyetine sahne olmuştur. Bilhassa milâttan önce VII. asırda ilk başşehri Sîrvâh, ikincisi Me'rib (m.ö. 610-115) olan Sebe Devleti'nin (m.ö. 750-115) ön ayak olduğu imar faaliyetleri ve Sebeliler tarafından inşa edilen tesisler, Strabon ve Plinius başta olmak üzere birçok klasik devir yazar ve tarihçisi tarafından hayranlıkla karşılanmıştır.

Esas malzemesi sert taşlar, mermer, ahşap, kerpiç ile birleştirici ve tamam-

layıcı unsurlar olarak kullanılan zift, alçı ve kireç olan Yemen mimarisinde âbide-vî eserlerin daha ziyade taş malzemeyle inşa edildiği anlaşılmaktadır. Duvar inşasında dış yüzleri yontulup düzeltilen ve birbirine geçmeli hale getirilen taşlar, hiçbir ara malzemesine ihtiyaç duyulmadan üst üste konulduğu gibi aralarına eritilmiş kurşun akıtılarak da kullanılırdı. Yükseldikçe içeriye doğru hafif bir meyille örülen duvarlar taşların tabii ağırlığı sebebiyle yıkılmaktan korunurdu. Bu şekilde inşa edilmiş binaların bilhassa iç kısımları sıvanır veya binanın özelliğine göre resimli ve süslü mermer levhalarla kaplanırdı. Küçük binalarda ise duvarlar, taş veya tuğlanın kerpiç veya kireç gibi maddelerle tutturulması suretiyle örülürdü. Dış ve iç cepheler duruma göre alçı ve kireçle sıvanır, bilhassa dış cepheler boyanırdı. Süslü ve boyalı dış cephe tanziminde bölgede bugün de yaygın bir şekilde uygulanan teknik, kalıp çıkarma usulüyle elde edilen tezyinî unsurların kullanılmasıdır. Güney Arabistan mimarisinde yekpâre veya birkaç parçadan meydana gelen taş sütun ve pâyelerin kullanılması da büyük bir önem taşımaktadır. Bunlar arasında, başlığı ve kaidesi olmayan bir kısım basit direklerin yanında Sırvâh, Arhub, Hokka, Arîn ve Me'rib gibi yerleşim bölgelerinde rastlanan kaidesi ve başlıkları süslü sütunlar ve bunlardan daha eski tarihlere uzanan sekizgen, hatta on altıgen pâyeler de bulunmaktadır. Farklı özellikte ve yapıda sütun başlıklarına rastlandığı gibi hayvan başlı, çeşitli tezyinî unsurlarla süslü ve kitâbeler taşıyan kaidelere de rastlanmıştır.

Mimaride değişik görevlerle yaygın olarak kullanılan önemli bir malzeme de ahşaptır. Duvar inşasında belirli aralıklarla taş ve tuğla sıralarının arasına konan hatıllar bir taraftan duvarı sağlamlaştırırken diğer yönden de tezyinî bir tesir bırakmaktadır. Bu tekniğe, gözü okşayan nakış ve süs mânasına "mevsim" adı verilmektedir. Ayrıca çeşitli doğrama işleriyle tavanlarda da ahşap malzeme kullanılmıştır. Tecrit maddesi olan zift ise rutubete karşı bina temelleriyle her türlü sızıntıyı önlemek için su yapılarında ve setlerde kullanılmaktaydı.

Eski Arap tarihçi ve seyyahlarıyla Câhiliye devri şairlerinden öğrenildiğine göre, İslâm'dan önceki devirde inşa edilip daha sonraki yıllara kalan sivil mimari örnekleri pek fazladır. Dr. Philip K. Hitti'nin dünyanın ilk gökdeleni olarak va-

sıflandırdığı San'a'daki yirmi katlı Gumdân Kasrı, şairlere ilham kaynağı olan bu eserlerin en meşhurlarındandır (bk. Yâkût, IV, 210). Hemedânî'nin seksen kâdarının ismini verdiği bu muhteşem binalardan birkaçının da Yâkût el-Hamevî'nin yaşadığı çağa kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Bunlar arasında, Zureydân'daki Şemr Köşkü ile Beyt Hanbas'ta olup İbn Ebû'l-Melâhif el-Kürmî tarafından 295'te (908) yıktırılan Yehr Köşkü bulunmaktadır. Çeşitli sebeplerle yıkılan ve tahrip olan bu binalardan elde edilen malzemenin daha sonraları muhtelif yapılarda yeniden kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bazı Yemen evlerinde halen bu devşirme malzemeye rastlanmakta ve bunlar arasında daha çok tezyinî unsurlarla bazı kitâbeli parçalar yer almaktadır.

Kasır adı verilen ve genellikle zemin katları dışı kapalı, üst katları pencereli ve birkaç kat olan bu binalar ortada yer alan bir avluya sahiptiler. Evin mahremiyetini ve dışarıdan gelecek saldırılara karşı korunmasını sağlamaya yönelik bu inşa tarzı dolayısıyla havalandırma ve aydınlatma için kullanılan menfezler de daima bu avluya açılırdı. Cam yerine kullanılan şeffaf mermer levhalar üzerine havalandırmayı temin için delikler açılırdı. Bu özelliklere sahip binaların benzerleri halen Yemen'de bulunmakta ve yakın yıllara kadar kullanılmaktaydı.

Arap yarımadasının içlerine doğru gildikçe mimari özellikler ve kullanılan malzemelerde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Meselâ Yesrib'de (Medine) evlerin çoğu kerpiçten ve tek katlı inşa edilmiştir. Varlıklı kimselerin evlerinde ise daha ziyade taş ve kireç kullanılmıştır.

Bu devir dinî mimarisi hakkında fikir verecek örneklerin en tanınmış, Harem-i Belkis adıyla bilinen Avvâm Tapınağı'dır. Başşehir Sırvâh'ın 4 km. güneyinde bulunan beyzî planlı bu bina kalınlığı 4 m., uzunluğu 300 metreden fazla bir duvarla çevrilmiştir. Tapınağın kuzeyinde yer alan salonlu bina dikkat çekicidir. Burada salonun üç duvarının iç kısmına kare kesitli pâyeler dizilmiştir. Salonun başka bir bölümle irtibatını sağlayan kısmında ise altısı yekpâre, diğerleri iki parçadan meydana gelen sekiz sütun bulunmaktadır. Binanın XIX. yüzyılın sonlarına kadar mevcut olan çatısı bugün ortadan kalkmıştır. Sebeliler'in en büyük ilâhı İlmaka için yapılan, sağır pencerelerle ve zengin nakışlarla süslü bu tapınağın kapı ve merdivenlerinin bronz kaplamalı

olduğu, elde edilen bazı bulgulardan anlaşılmaktadır. Buradaki kazılarda ayrıca üzerleri kitâbeli bronz ve altın kaplarla öküzü başlı bir heykel elde edilmiştir. Tapınağın büyüklüğü, heybeti, yapım ve süslemesine ait sanatkârane özellikleri, Sebe Krallığı'nın mimaride ne derece ileri gittiğinin Kur'an-ı Kerim'de de ifadesini bulan (Sebe' 34/15) belirtisi saymak yanlış olmaz.

Bu devirdeki önemli mimari eserler arasında su tesisleri, köprü ve bentler de zikredilmelidir. Tâif yakınlarındaki Semelki ve kuzeybatıdaki Hüseyin setlerinden başka bu tarz yapıların en önemlisi Sedd-i Me'rib'dir. Bazı bölümleri günümüzde de ayakta duran bu set, birkaç ton ağırlığındaki yontulmuş mermer blokların su sızmasını önlemek için ziftlenip özel bir teknikle geçmeli olarak üst üste konulmasıyla meydana getirilmiştir.

Arap sanatının önemli merkezlerinden biri de Hayber'in kuzeydoğusunda yer alan Hicr vadisinde, Kur'an-ı Kerim'de de adı geçen Semûd kavminin yaşadığı Medâinü Sâlih bölgesidir. Elde edilen bulgular Arap dünyasında kemerin ilk defa Medâinü Sâlih'te kullanıldığını göstermektedir. Buradaki kubbelerin, alınlığın biraz geliştirilip ona az meyil verilmesiyle meydana getirildiği anlaşılmaktadır.

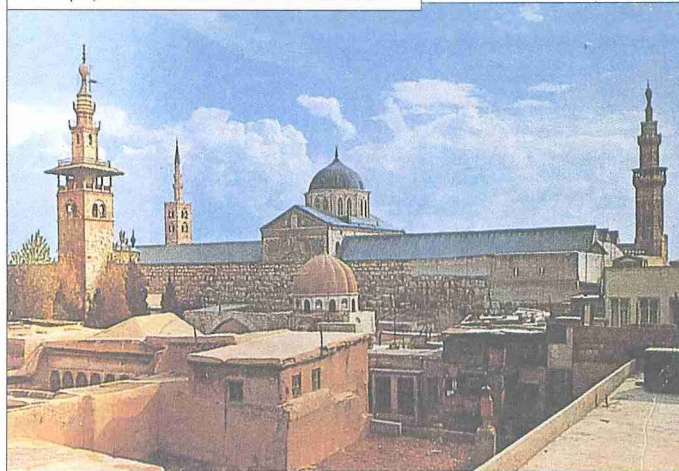
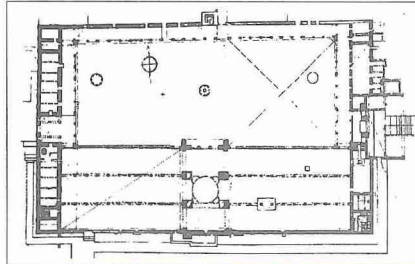
Arap yarımadasının kuzeybatısındaki mimari tarz ise diğer bölgelerden birçok farklılıklar göstermektedir. Tabii çevreden istifade edilerek meydana getirilmiş bu bölgenin mimarisi daha çok kayadan oyma ve yontma suretiyle yapılmıştır. Akabe körfezinin doğusunda bulunan Nabatî başşehri Petra'da bu tarzın en zengin ve dikkat çekici örnekleri günümüze kadar korunabilmiştir. Bugün Ürdün Krallığı'nın sınırları içinde bulunan bu eski iskân merkezi kayalıkla yontulup oyulması suretiyle inşa edilmiş, saraylar, evler, tapınak ve mezarlarıyla önemli bir arkeolojik bölgedir. Mimarî elemanların âhengi, tezyinat unsurlarının zarafet ve inceliğiyle benzerleri içinde en meşhur eser, Hazine Odası adıyla bilinen kaya mezarıdır. Bunun cephe süslemeleri Yunan ve Roma tesirleriyle mahallî özelliklerin karışması suretinde meydana gelmiştir. Saçaklık düzenlemesi ve bunun üstüne yerleştirilen çıkıntılı bölmeler mahallî özellikleriyle eski Mezopotamya örneklerine kadar uzanır. Buradaki mimari tarz, değişik tesirlerin tam mânasıyla kaynaştığıni göstermektedir.

Askerî mimariye de önem veren Araplar Câhiliye devrinde kaleler ve surlar inşa etmişlerdir. Bunlar arasında halen mevcut olan Yetma suru, 4 metreye varan yüksekliği ve sağlam yapısıyla en önemli eserlerden biridir.

b) Heykel, Resim ve Küçük Sanatlar. Devrin Arap sanatında mimari kadar tasvir sanatları ve küçük sanatların da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Câhiliye devrinde dinî maksatlarla meydana getirilen bu sanat eserlerinde Eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri sanat unsurlarıyla yakın bir irtibat göze çarpmaktadır. Elde edilen bazı bilgilere göre tezyinî sanatlarla plastik sanatlar, bilhassa oymacılık, ziynet eşyası yapımı, kuyumculuk, çinçilik ve dokumacılık gibi uygulamalı sanat alanlarında eser verilmiştir. Ancak ele geçen örneklerin azlığı bu dallarda daha geniş bilgi elde etme imkânını ortadan kaldırmaktadır.

Avvâm Tapınağı kalıntıları arasında bulunan boğa başlı bronz heykel nâdir örneklerden biridir. Yine burada tapınak hazinesinin saklanması içinde kullanıldığı anlaşılan süslü ve kitâbeli bronz ve metal kaplar da kıymetli parçalardır.

Usan krallarının kraliyet mezarlığında bulunan ve kaidelerinde kime ait oldukları yazılı heykeller de bu devirden kalan önemli ve değerli parçalar arasındadır. Ayrıca üzerinde sahiplerinin resim-

Kible duvarına paralel neflerden meydana gelen Şam Ulucamii ve planı

Emevîler
devri
sivil
mimari
eserlerinin
günümüze
ulaşan
önemli
yapılarından
Kusayru
Amre -
Ürdün

leri bulunan mezarlara da rastlanmıştı. Câhiliye devrinde hemen her evde bulunan putlar (heykeller) arasında yabancı memleketlerde yapılmış bazı örneklerle rastlanmasına rağmen, bunların çoğu ilkel bir anlayışa sahip Arap sanatçıların eserleridir.

Câhiliye devri resim sanatı hakkında şimdilik yeterli örnek ve bilgiler elde edilemediği için bu konuda hüküm vermek mümkün görünmemektedir. Arap yarımadasının muhtelif bölgelerinde rastlanan kaya resimleri ise bu kapsama girmez. Mekke'nin fethi sırasında Kâbe'nin iç duvarlarında bulunduğu ve hadislerden Hz. Peygamber'in silinmesini emrettiği için ortadan kaldırıldığı anlaşılan resimler de mevcut olmadığı için bu hususta kanaat edinmeye imkân yoktur.

Örneklerinden ziyade tarihî kaynaklarla bazı şiirlerde bahsedilen resimli ve değerli dokumalar Arap sanatının bu sahada ileri olduğunun belirtisidir. Nitekim bütün Araplar tarafından bilinen Yemen dokumaları devrin en kıymetli kumaşları olarak meşhurdur.

Yarımadanın değişik bölgelerinde ele geçen bazı boyalı çömlek ve çini parça-

ları ise bu konuda aydınlatıcı hüküm veremeye yetmemektedir.

2. İslâmî Dönem. Bu dönem Arap sanatı İslâm dininin ortaya koyduğu esaslar etrafında vücut bulduğundan, başta mimari olmak üzere diğer bütün sanat kollarında Câhiliye sanatından tamamen farklı bir sanat anlayışı gelişmiştir.

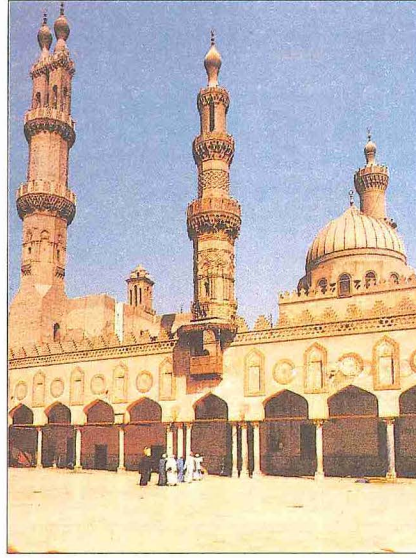
a) Mimari. İslâm mimarisinin hiç şüphesiz dinî ve sosyal hayata yön veren en önemli eseri ve İslâm dininin sembolü olan bina tipi camidir. Daha sonra gelişecek cami tipleri için öncü örnek de Hz. Muhammed'in Medîne-i Münevvere'deki mescididir. Aslında bir gölgelik ve etrafını çeviren duvarlardan ibaret olan bu mescid eski devrin tapınaklarından farklı bir özellik arz etmekte olup zamanına göre modern sayılabilecek bir tarzda yapılmıştır. İslâmiyet'in şartlarına uygun şekilde inşa edildiği için büyük önem taşıyan bu bina tipi bütün Arap ve İslâm âlemine yayılmış, ayrıca İslâm mimarisine şekil veren en önemli örnek olmuştur.

Gösterişten uzak olan bu örnek zamanla çok değişik bir tezyinî anlayışa ele alınmış, plan tipi ve şemasında ufak değişiklikler bulunmasına rağmen tezyinatında önemli farklılıklar olmuştur. Zamanla camilerin kapladığı alan genişlemiş, teferruatındaki değişikliklerle beraber tezyinat da daha gösterişli olmaya başlamıştır. 14 (635) yılında yapılan Basra, bir yıl sonra inşa edilen Küfe ve 21'de (642) kurulan Fustat (Amr b. Âs) camileri bu örneğe göre inşa edilen ilk camilerdi. 29 (649) yılında Hz. Osman devrinde Hz. Peygamber'in Medine'deki mescidinde yapılan tâdilât önemli bir merhale oluştururken, 50 (670) tarihli Kayrevan'daki Seydi Ukbe Camii de bu ilk İslâm camilerinin en önemli örneklerinden biri olmuştur. Bu camilerde görülen yeni üslûplar cami inşasına bir ye-

nilik getirirken tavanı taşımak için yapılan oymalı başlıklı sütunlar, duvarlardaki muhtelif tezyinî elemanlar ve hatta kubbenin kullanılmaya başlanması, İslâm camii mimarisindeki gelişme ve değişmelerin en bâriz ve en güzel örneği olmuştur.

Camilerin önemli tamamlayıcı elemanları olan ve ilk defa kullanılmaya başlanan minare, mihrap ve minber gibi mimari elemanlar, zamanla bütün Arap ve İslâm âlemine yayılmıştır. Düz veya girintili biçimde yapılan mihraplardan yuvarlak bir girinti teşkil eden ikinci şeklin kullanımı yaygınlık kazanarak daha sonraki devirlerde de bu şeklini sürdürmüştür. Çokgen biçiminde mihraplar da yapılmış olmakla beraber bunların sayısı daha sınırlıdır. Minber de sade örneklerden çok muhteşem tezyinata sahip örneklerle doğru gittikçe tekâmül etmiş, ahşaptan mermere kadar değişik malzeme kullanılmakla birlikte ahşaptan yapılanlar daha çok yaygınlaşmıştır.

Emevî devri, İslâm mimarisinin en önemli devirlerinden biridir. Bu devir sanat eserlerinde Helenistik tesirlerin Arap sanatına girdiği müşahade edilmektedir. Camii yapımına çok önem veren Emevîler'in yaptırdıkları camiler, kible duvarına paralel olarak uzanan üç neften ibaret planlarıyla belirginleşir. Paralel yöndeki uzamanın büyüklüğüne karşı kible istikametindeki derinlik daha sınırlı kalmıştır. Bu binaların kemerleri genellikle yuvarlak olup alt kısımlarda dengeyi sağlamak için ahşap kirişler kullanılmıştır. Çeşitli tahribat ve tamirat neticesinde Emevî camilerinin çoğu zamanla değişikliklere uğramıştır. Kudüs'teki Mescid-i Aksâ ve Şam Ulucamii bu durumun en güzel örneğidir. Emevî dinî mimari-

Fâtımî döneminin önemli yapılarından Ezher Camii - Kahire / Mısır

sinin en önemli binalarından biri de hiç şüphesiz Kudüs'teki Kubbetü'ssahra'dır.

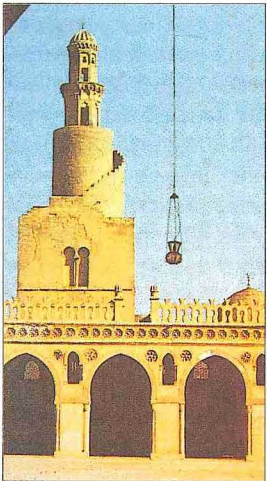
Emevîler'in şehirlerde yaptırdıkları saray ve köşkleriden bugüne bir şey kalmamıştır. Ancak uzak çöl bölgelerinde inşa ettirdikleri kasır olarak adlandırılan binaların kalıntıları Emevî sivil mimarisi hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır. Bu binaların içinde bulunan salonlar, hamamlar, eğlence mekânları ve bahçe teşkilâtı Emevîler'in hayat tarzı hakkında önemli delilleri bünyesinde toplamaktadır. Bunlar arasında Kasrülhayri'l-garbî, Kasrülhayri's-şarkî, Hirbetü'l-mefcer, Kusauryu Amre ve Kasrül-Müşettâ en tanınmış olanlarıdır. Kabartmalar, mozaikler ve duvar resimleriyle gösterişli biçimde tezyin edilen bu binaların bütün İslâm sanatı tarihinde müstesna bir yeri vardır.

Emevîler'i takip eden Abbâsî devri de mimari alanda önemli bir faaliyete sahne olmuştur. Başşehirlerini ve hükümet merkezlerini Suriye'den Irak'a taşıyan Abbâsî halifelerinin hâkimiyeti altında gelişen devrin sanat anlayışı da İran ve Orta Asya'dan gelen Türk tesirlerinin güçlü olduğu bir üslûba sahiptir. Önemli bir şehirleşme faaliyetinin vuku bulunduğu Abbâsî devrinde ikinci halife Mansûr'un yuvarlak bir plan üzerine Medînetü'sselâm adıyla bugünkü Bağdat şehri- ni kurmasının (133/751) arkasından diğer önemli bir Abbâsî şehri olan Sâmer-râ 221'de (836) inşa ettirilmiştir. Özel-

likle bir tezyinî üslûba adını veren Sâ-merrâ şehri devrinde çok önemli bir sanat merkezi olmuş, birçok binaya ve şehir kuruluşuna örnek teşkil etmiştir. Bu şehirde bulunan Ulucami ile el-Cevsaku'l-Hâkânî adıyla tanınan saray Abbâsî mimarisi hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır.

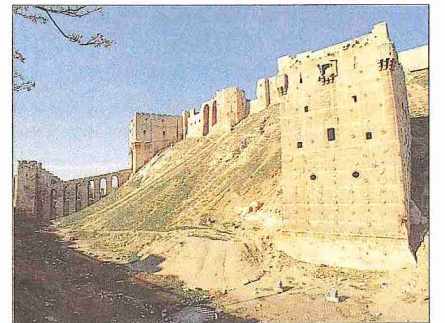
Abbâsî devrinde mahallî anlayışlar ve Arap mimarisinin İran ve Türk tesirleriyle kaynaşması sonucu vücut bulan en önemli eserlerden biri olan Kahire'deki İbn Tolun Camii, İslâm camilerinin ve camii mimarisinin en önemli örneklerindendir. Abbâsî halifelerinin hizmetine girmiş bir Türk kumandanı olarak Mısır'ı yönetmekle görevlendirilen İbn Tolun'un camisi, Abbâsî sanatının Mısır'a yayılmasında önemli bir örnek teşkil etmiştir. Abbâsî tesirlerinin Kuzey Afrika'ya yayılmasında olduğu kadar camii mimarisi bakımından da önem taşıyan bir diğer eser de Tunus'ta Kayrevan şehrinde bulunan Ulucami'dir. Abbâsî halifelerine bağlılığını belirterek bu bölgeyi yöneten Ağlebîler'in hâkimiyeti sırasında Ukbe b. Nâfi'in daha önceden yaptırdığı harap olmuş binanın yerine yapılan yeni camii de Sâmer-râ Ulucamii başta olmak üzere diğer önemli Abbâsî camileri ve Abbâsî sanat anlayışıyla temastadır.

Fâtımî dönemi de dinî ve sivil mimarisinin önemli örneklerinin meydana getirilmesine imkân tanımıştır. Azametîne ve yüceliğine, tezyinatının ihtişamı ve zarafetine herkesin hayran olduğu Fâtımî saray ve köşklarinin büyük bir bölümü harap olmuş ve çoğu da yok olmuştur. Mısır'daki Fâtımî sivil mimarisinin örnekleri tamamen denebilecek bir şekilde kaybolmuş, bazı ev örnekleri dışında saray ve köşklardan geriye hiçbir

Abbâsî sanatının Mısır'a yayılmasında önemli payı olan İbn Tolun Camii'nin minaresi

Eyyübî devri askerî mimari örneklerinden Halep Kalesi - Suriye

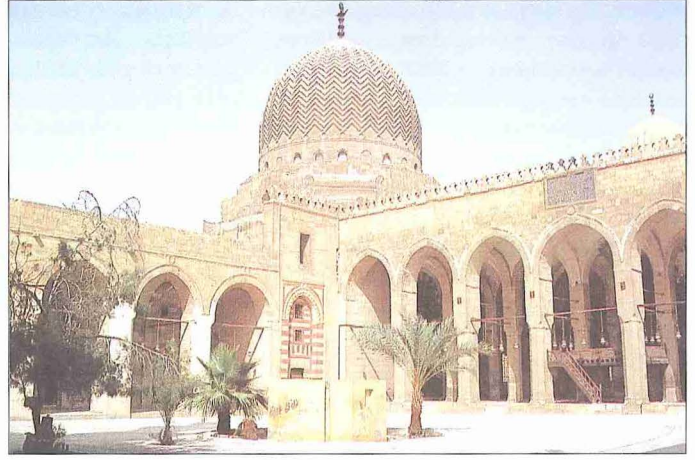

şey kalmamıştır. Bir kısım önemli dinî mimari örnekleri de çeşitli tâdilât ve tamirat görmüştür. Sicilya'daki el-Azîze Kasrı'nın süslemeleri bir ölçüde Fâtımî sarayları hakkında bilgi verirken askerî mimari için de Kahire'nin etrafında yaptırılan surlar ve Bâbü Züveyle ve Bâbü'l-fütüh gibi kapılar bu türün önemli örneklerini teşkil etmektedir. Mühim Fâtımî camileri arasında Tunus Mehdiyye'deki Ulucami'yi, Kahire'de el-Ezher, el-Hâkim, el-Cüyüşî, el-Akmer ve Sâlih Talâî' camilerini anmak gerekir. Ayrıca çok sayıdaki türbe de Fâtımî mimarisinin önemli örneklerindendir.

Eyyübî devrinde Mısır ve Suriye'de önemli bir imar faaliyeti olmuştur. Haçlılar'la yapılan uzun savaşlar sebebiyle daha çok askerî mimariye önem verilmeyle beraber sivil ve dinî mimari alanlarında da önemli eserler yapılmıştır. Özellikle medrese inşasına önem veren Eyyübîler, cami minareleriyle değişik camilerin çeşitli bölümlerinde tâdilât, tamirat ve eklemeler yaptırmışlardır. Önemli Eyyübî eserleri arasında Kahire'deki Sâlihiye Medresesi, Şam'daki Âdiliye Medresesi ve Halep'teki Firdevs Medresesi'ni zikretmek gerekir. Kahire şehrini çevreleyen surlarda yapılan değişiklikler ve genişletmelerle Şam, Basra ve Halep şehirlerinin surları, kale kapıları ve askerî tahkimatında yapılan imar faaliyeti Eyyübî askerî mimarisi için önemli bir bilgi kaynağıdır.

Fâtımîler ve Eyyübîler'in Mısır ve Suriye'de hâkim oldukları sırada İslâm âle-

Memlük dönemi yapılarından Sultan Berkuk Camii'nin iç avlusu - Kahire / Mısır

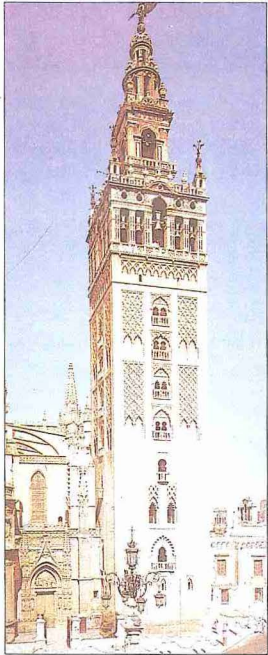
minin en batı ucu olan Endülüs'te önce Endülüs Emevîleri, daha sonra da değişik mahallî ve Mağribli hükümdarlar önemli bir imar faaliyeti gerçekleştirmişlerdir. İslâm dünyası içinde tamamen müstesna bir yeri olan ve en büyük camiler arasında bulunan Kurtuba Ulucamii, Endülüs Emevîleri'nin en önemli eserlerinden biri olup mimari elemanları ve tezyinatının teşekkülü bakımından bir eşi daha yoktur. Bu bina ve diğer Endülüs binalarının uyandırdığı hayranlık neticesinde Endülüs İslâm mimarisinin tesirleri Avrupa'ya da sirayet etmiş ve özellikle İspanya'nın dışına taşan bu tesirler Fransa'da kendisini en güçlü biçimde göstermiştir. İspanya'nın hristiyan hükümdarlarının da ilgi ve takdirini kazanan İslâmî mimari ve tezyinat uzun bir zaman onlar tarafından da himaye görmüştür.

Kuzey Afrika ve özellikle Fas bu devirde önemli bir mimari faaliyete sahne olmuştur. Fas'ın ve Endülüs Emevîleri'nin düşmesinden sonra bir müddet Endülüs'ün de hâkimi olan Murâbitlar ve Muvahhidler, Mağrib mimarisinin en güzel eserlerinin meydana getirilmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Doğudaki tekâmülden farklı bir yol takip eden Endülüs ve Mağrib mimarisi içinde sadeliğe ve vakara önem veren, lüks ve israfa karşı çıkan Murâbit ve Muvahhidler'in mimari anlayışındaki yalınlık ve sınırlı tezyinatla, Endülüs'ün gösteriş ve ihtişama önem veren, lüks ve hayatın zevkini aksettiren mimari anlayışları önemli bir farklılık göstermektedir. Fakat Endülüs'ün anlayışı daha sonraki devirlerde Mağrib sanatını da tesiri altına almıştır. Hatta Endülüs'te İslâm varlığının sona ermesinden sonra dahi Mağrib, Endülüs ruhunu yaşatmıştır. Mağ-

rib mimarisinin en önemli eserleri arasında Murâbitlar devrinden kalan Tlemsen Ulucamii'ni, Muvahhidler devrinden Merakeş'teki Kutubiye, Tinmal'deki Ulucami'yi, Rabat'taki Hasan Camii'ni ve bugün ancak bazı bölümleri mevcut olan İşbiliye (Sevilla) Ulucamii'ni zikretmek gerekir.

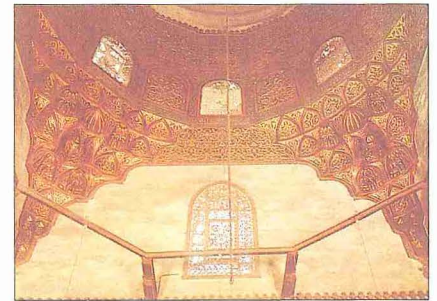
Endülüs sivil mimarisinin en güzel örneklerinden olduğu kadar bütün İslâm âleminin de müstesna eserlerinden olan Medînetüzzehra Sarayı ve ona bağlı şehir Endülüs Emevî eseri olarak tanınmışken, Gırnata'da bulunan ve Endülüs'teki son İslâm devleti Benî Ahmer'in eseri olan Elhamra Sarayı büyük bir şöhrete sahiptir. Günümüze harabe halinde gelen Medînetüzzehra'ya karşılık, birçok bölümünün ortadan kalkmış olmasına rağmen Elhamra Sarayı'nın ana bölümleri bugün dahi iyi durumdadır.

Eyyübîler'in ardından Mısır ve Suriye'nin Türk hükümdarları olan Memlükler Arap mimarisinde yeni bir sanat anlayışının meydana getirilmesine yardımcı oldular. Bu yeni anlayış o bölgelere Türk

Mağrib mimarisinin önemli dinî eserlerinden İşbiliye Ulucamii'nin süslü minaresi - İspanya

Memlük dönemi yapılarından Berkuk Medresesi'nin kubbe süslemesi ve pendentiflerdeki mukarnaslar

tesirlerini getirmiştir. Bu devir binalarında görülen yukarı doğru sivrilerek uzayan hatların hâkim olduğu cephe şekküllü, kasnaklı kubbeleri ve özellikle camilerle medreselerde açıkça beliren planlarıyla Türk mimari anlayışının eserdir. İmar faaliyetlerine büyük önem veren Memlükler birçok dinî ve sivil eserin kurucusu olmuştur. Güçlü askerî teşkilâtı sebebiyle askerî mimariye de büyük bir ehemmiyet vermişler, birçok kalenin yapılması, tamir edilmesi, genişletilmesi ve tahkim edilmesinde önemli bir faaliyet göstermişlerdir. Dikkati çeken Memlüklü eserleri arasında Kahire'deki Sultan Kalavun Camii, Sultan Hasan, Sultan Berkuk ve Sultan Kayıtbay camilerini, ayrıca çok sayıdaki türbeyi saymak gerekir.

Memlüklük'in XVI. yüzyılın başlarında Osmanlılar tarafından mağlûp edilerek hâkim oldukları bölgelerin Osmanlı idaresine geçmesinden sonra bu bölgeler de Osmanlı sanatının tesir sahasına girmiş, doğrudan veya dolaylı olarak Osmanlı sanatıyla temasta olan mimari eserler Kuzey Afrika'da, Mısır'da, Suriye ve Irak'ta olduğu kadar Arap yarımadasının çeşitli bölgelerinde inşa edilmiştir. Osmanlı tesir ve anlayışıyla mahallî tesir ve anlayışları bir araya toplayan binalar bu bölgelerdeki yeni sanat faaliyeti ve teşekkülünün temsilcileri olmuştur.

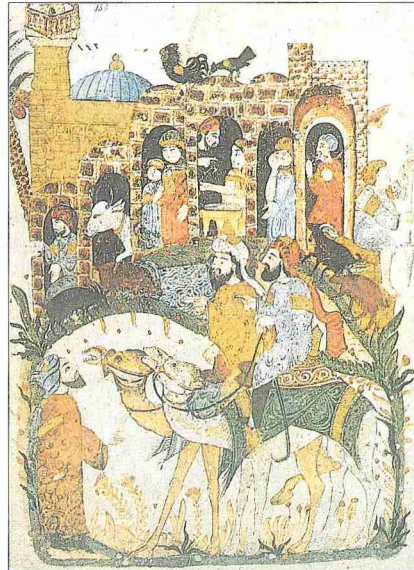
XX. yüzyılın başından itibaren Arap sanatında Batı tesirleri kendisini göstermeye başlamıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Batılılar'ın Arap ülkelerini işgaliyle bu tesirler daha da güçlenmiş ve geleneksel Arap mimari ve sanat anlayışı bütünüyle bozulmaya yüz tutmuştur. Ancak Arap ülkelerinin istiklallerine kavuşmasından sonra Arap mimari anlayışı ve sanatına yeniden dönülmeye başlanmış olması neticesinde eskiyle yerinin birleştirilmesi arzuları güçlendirilmiştir. Kısmen şahsî kısmen de resmî desteklemeler ve faaliyetlerle yeni mimari eserler ortaya çıkmaya başlamıştır.

b) **Mimari Tezyinat.** İlk devirlerin sadeliğe önem veren ve gösterişten kaçan dinî veya sivil örnekleri zaman içinde yerini çok zengin bir tezyinî anlayışa bırakmıştır. Bu tezyinat bölgeden bölgeye, devirden devire ve devletten devlete değişmekle beraber Arap mimarisi genellikle kendine has, zengin ve gösterişli bir biçimde süslenmiş eserleriyle dikkat çekmiştir. İslâm dininin ve İslâm akaidinin gereği olarak ortaya çıkan canlı tasvirlerinden sakınma temayülü, özellikle

Abbâsî devrinden başlayarak önem kazanmıştır. Tezyinatta bitki, hayvan figürleri ve geometrik düzenlemelerle birlikte yazı da bir süsleme unsuru olarak önem taşımaktadır. Çok defa canlı hayvan tasvirlerinde görülen stilizasyonlar bitki motiflerine de aksetmiş ve tezyinatın gittikçe karmaşık ve tek tek seçilmesi âdeta imkânsız hale geldiği bir tür stilizasyon bütün süslemelere hâkim olmuştur. Batılılar bu tür süslemelere Arap sanatını göz önünde bulundurarak **arabesk*** adını vermişlerdir. Bu tür tezyinatın köklerinin Araplar'ın hâkimiyet kurdukları bölgelerin İslâm öncesi devirlerinde hâkim olan medeniyetlerden, Romalılar ve Sâsânîler'den de tesirler aldığı bir gerçektir. Fakat bu tesirler İslâm dininin kendi potasında yeniden değerlendirilmiş ve yepyeni biçimler ortaya konmuştur. Böylece VII ve VIII. asırlardan itibaren yeni bir tezyinî anlayış doğmuştur. Suriye ve Irak bu anlayışın doğmasında önemli ölçüde rol oynamıştır.

Arap sanatının mimari tezyinatta başvurduğu malzemeler alçı ve stuko, renkli taşlar ve mermerler başta olmak üzere değişik özellikler ihtiva eden maddelerden oluşmuştur. Emevîler ve Endülüs Emevîleri tarafından kullanılması teşvik edilen mozaik, zamanla İslâm tezyinatı içinde önemini kaybetmiş ve kullanımdan kalkmıştır.

Harîrî'nin *el-Makâmât* adlı eserinde Vâsîti'nin bir minyatürü (Bibliothèque Nationale, ms. A., nr. 5847, fr. 138*)

c) **Resim ve Minyatür.** Eldeki mevcut bilgilere göre İslâmiyet'in ilk devirlerinde müslümanların heykel ve resim sanatına herhangi bir ilgi duyduğuna dair bir belirti yoktur. Kaynaklarda bu sanatlarla ilgili olarak onların Câhiliye devriyle alâkalı olduğu ve İslâm'ın onları ortadan kaldırmaya geldiğine işaret edilmektedir. Müslümanlar insan ve hayvan tasvirlerine yer veren bu sanatlarla uğraşmayı bir çeşit şirke kapı açmak saymışlardır. Kul ile Allah arasında hiçbir aracıya yer vermeyen bir dinî anlayışa sahip olduklarından resim ve heykelle yönelik her türlü davranışı da putperestlik olarak görmüşlerdir. Ayrıca kulu ibadetten alıkoyacağını düşündükleri bu sanatlarla uğraşmayı da mekruh kabul etmişlerdir. Ancak özellikle Emevîler devrinde resmin çekiciliğine kapılan Emevî halifeleri saray ve kasırlarında resimlere ve hatta heykellere yer vermişlerdir. Bu tür binalar arasında Kusayru Amre ve Kasrülhayrî'l-garbî'yi zikretmek gerekir. Bu resimlerde en çok dikkat çeken husus, son devir Helenistik tesirlerini gösteren çıplak kadın resimleridir.

Sivil mimari eserlerinde durum bu iken dinî eserlerde hiçbir canlı tasvirinin yer almayışı dinî akaide kesinlikle riayet edildiğini göstermektedir. Bu durumun en güzel örneği Şam Ulucamii'ndeki bitki, bina ve geometrik desenlerden meydana gelen resimlerde müşahade edilmektedir. Emevî halifelerinin bütün dünyaya hükmettiklerini vurgulamak istediği intibahı veren bu resimler Arap sanatı bakımından önem taşımaktadır. Çünkü bu resimlerde Bizans ve Helenistik tesirlerin yanında Arap ve İslâm anlayışı kendisini hissettirmektedir.

Başlangıçta saraylarda görülmeye başlayan bu resimler zamanla varlıklı ve üst tabaka arasında da yayılmıştır. Resmin bu zümrenin hayatındaki rolü saraydakinden farklı olmuş ve önceleri bir zevk unsuru olan bu sanat kolu zamanla gündelik hayatın içinde önemli bir yer kazanmıştır. Ayrıca fildişi, ahşap, cam, maden ve dokuma eserler üzerinde de tasvirlerle karşılaşmaya başlanmıştır.

Bu arada ressamın da önem ve itibarı artmış, neticede hal tercümeleri "tabakat" adlı biyografik eserlere girmiştir. Hatta ressamın için ayrı tabakat kitapları da hazırlanmıştır. Bunlara örnek olarak Makrîzî'nin *el-Hıfâ* adlı eserinde zikrettiği *Ḍav'ü'n-nibrâs* ve *ünsü'l-cüllâs fi aḥbârî'l-müzevviḳin mine'n-nâs*'ı göstermek gerekir.

Bütün bunlara rağmen kitap resimleri Araplar'ın daha çok ilgilendiği ve hayli ileri gittiği bir saha olmuştur. Minyatürle uğraşan usta sanatkarlar yetişmiş, tıp, veterinerlik, astronomi, kimya gibi çeşitli ilim ve sanat dallarına ait kitaplara resimler çizen birçok ressam yetişmiştir.

Arap minyatürü üç safhada incelenebilir. İlk safhada Sâsânî ve Bizans tesirleri hâkimdir. İkinci safhada bağımsız ve şahsiyet kazanmış bir üslup vücut bulmuştur. Üçüncü safhada ise Moğollar'ın 656 (1258) yılındaki istilâsından sonra Doğu Asya ve Türk anlayışı hâkim olmuştur. İkinci safhanın en güzel resim örnekleri "makâmât" şiirlerini canlandıran eserlerde görülmektedir.

597 (1200) yılından sonra Abbâsî halifelerinin merkezi olan Bağdat'ta minyatür sanatının orijinal ve yeni bir anlayışla yapılmaya başlandığı ve o devirdeki hayatı gerçekçi olarak bütün ana hatlarıyla aksettirdiği görülmektedir. Yahyâ b. Mahmûd el-Vâsîti 1237'de bu sanatı zirveye ulaştırmıştır.

Üçüncü safhada Bağdat'ta çalışan sanatçılar harap olan şehri terkederek Uzakdoğu'ya, Şam'a ve Kahire'ye göç etmiştir. Bu dönem eserlerinde Çin ve Türk tesiri çok güçlüdür. Bu devirde yazılan İbn Bahtîşû'un *Menâfi' u'l-ḥayevân* adlı eserinde eski devrin anlayışı hâkimse de Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkıye 'ani'l-kurûni'l-ḥâliye* adlı eserinde eski devrin anlayışıyla yeni anlayış arasında bir bağ kurulmaya çalışıldığı belli olmaktadır.

Memlûkler'in Mısır ve Suriye'de hâkimiyet sağlaması üzerine minyatürcülerin Kahire ve Şam'da önemli bir faaliyet gösterme imkânı da doğmuş oldu. Üçüncü safhanın Türk zevkini aksettiren minyatürleri arasında hiç şüphesiz Harîrî'nin *el-Makâmât*'inin 735 (1334)

istinsah tarihli yazmasında yer alan "Ayn Doğuşu" konulu minyatürü, Kahire'deki Memlûklü ekolünün en önemli temsilcisidir.

Arap minyatürünün genel özellikleri, kompozisyona verilen önem, kuvvetli bir tesir yaratan renkler, geniş elbise katları arasına gizlenmiş insan bedenleri çizimi, çehrede beliren yüz ifadesine dikkat ve bu ifadeyi destekleyen el hareketlerine verilen ehemmiyettir. Manzara tabii mahalli ifade eden özel rumuzlarla verilmiş olup sathî manzara tasvirine öncelik verilmiştir.

Günümüzde Batılı sanatkarlarla temas eden bir zümrenin meydana gelmesi, Batı'ya sanat eğitimi için gidenler ve Batı'dan Doğu'ya intikal eden tesirler sebebiyle bu sanatı alan ve onu benimseyenler ortaya çıkmıştır. Bunların arasından yetişen usta sanatkarlar yeni neslin önünü açmıştır. Ancak şimdiki resim anlayışında Batı kültür ve anlayışına dayalı bir tarz ve teknik hâkimdir. Bu sebeple bugün Batı'nın değişik sanat anlayış ve üsluplarını Arap ülkelerinde görmek mümkündür.

ç) **Küçük Sanatlar.** Arap sanatının en önemli faaliyet alanlarından biri de küçük sanatlar alanında olmuştur. En önemli faaliyet alanlarından biri olan dokumalar İslâm sanatının çeşitli devirlerinde yapılan kıymetli örneklerle temsil edilmektedir. Dokumacılık devlet büyüklüğü ve sanat çevresinin ilgi ve teşvikine mazhar olmuştur. Nitekim Mısır'da Tolunoğulları devrinde hükümet tarafından "dârü'ttırâz" olarak adlandırılan bir dokuma evi açılmıştır. Kaliteli kumaş çeşitleri yapan bu dokuma evinin faaliyeti Fâtımîler devrinde zirveye erişti. Fâtımî dokumaları devrinde olduğu kadar bugün de hayranlık uyandırmaktadır. Bağdat'ta yapılan dokumalar kadar Endülüs atölyelerinde yapılanlar da büyük önem taşımaktadır. Bunların dışında Musul ve Şam'da dokunan muslin ve damasken kumaşlar da Batı'da şöhrret bulmuştur.

Fâtımî ve Endülüs atölyelerinde yapılan fildişi eserler de kumaşlar kadar göz alıcıdır. Ziynet kutusu, koku kapları ve çeşitli maksatlar için yapılan bu kaplar üzerinde bulunan bitkisel ve geometrik süslemelerin yanında insan ve hayvan tasvirleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında tahtlarında oturan hükümdar portreleri, av sahneleri ve hayvan dövüşleri mevcuttur. Eyyübîler devrinde yapılan soyut motifli fildişi

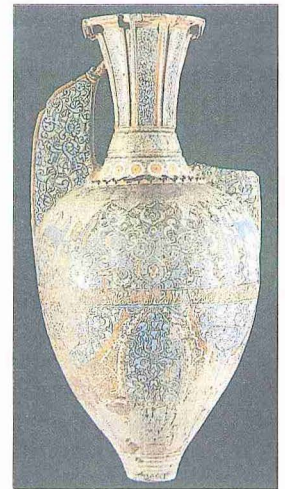
işleri de dikkat çekicidir. En az bunlar kadar dikkat çekici olan bronz ve değişik madenlerden yapılmış eserler de Fâtımî, Endülüs ve Eyyübî ustalar elinde göz alıcı bir güzellik kazanmış, büyük alâkaya mazhar olmuştur. Madenî eserler arasında abajurlar, şamdanlar, buhur kapları, ibrikler, tepsiler ve çeşitli gündelik kullanım eşyaları mevcuttur.

Ahşap işleri, bütün İslâm sanatı tarihinde diğer dallara göre daha fazla önem verilen bir sanat koludur. Bu sebeple güzel ve değerli eserlerle temsil edilmektedir. Kayrevan Ulucamii'nin minberi, birçok Abbâsî devri eseriyle birlikte Fâtımî devrinden kalan sivil ve dinî eşya büyük bir değere sahiptir. Fâtımî saray ve köşkleriyle beraber çeşitli ahşap eşya müzelerde itinayla saklanmaktadır. Eyyübî ve Memlûklü devirlerinde yapılan çok sayıdaki ahşap eserler arasında minber aksamı, kapı ve pencere kanatları, sandukalar ve çeşitli eşya dikkat çekmektedir.

Fâtımî eserleri başta olmak üzere cam ve kristal eserler de fevkalâde bir güzele sahiptir. Birçok cam eser çeşitli Avrupa ülkelerindeki kilise hazinelerinde bulunduğu gibi bu eserlerin örneklerini İslâm ve diğer dünya ülkelerinin müzelerinde görmek mümkündür.

Çanak, çömlek ve seramik Emevî devrinden başlayarak büyük bir öneme sahip olmuş, özellikle Mısır, Suriye, Irak ve Endülüs'te canlılık kazanmıştı. Hem sanat hem de ticarî açıdan büyük bir faaliyet görülen bu ülkelerdeki İslâm sanatkarları seramik ve çini işçiliğinin en güzel örneklerini vermiştir. Madenî bir pırıltıya sahip olan bu eserler gümüş ve altın suyu ile süslenerek ayrı bir değer kazanmıştır. Çin porseleniyle boy ölçü-

Üzerinde Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh'ın adı yazılı olan kumaş parçası (Kahire İslâm Sanatları Müzesi)

Üzerinde bitki motifleri bulunan Endülüs işi sırli seramik testi (Madrid Müzesi)

şebilecek örneklerin yapıldığı Fâtımî atölyelerine karşılık Endülü's'te yapılan madenî parlaklığa sahip eserler, Irak'ta Abbâsî devrinde önem kazanan seramik sanatının zirvesini teşkil ederek İslâm seramiklerinin en müstesna örnekleri olmuştur.

Böyle parlak eserler veren Arap âleminin iftihar kaynağı olan el sanatları zamanla yok olmaya yüz tutmuş ve ancak küçük bir zümre tarafından korunabilmiştir. Bundan dolayı son zamanlarda çeşitli Arap ülkelerinde tatbikî sanat merkezleri açılmış ve el sanatları dalında güzel örnekler vermesi hedeflenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ezrakî, *Aẖbârü Mekke*, Mekke 1352, I, 106-107; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 338-339; Müberrred, *el-Kâmil*, Beyrut 1405/1985, I, 59; İbn Cübeyr, *Rihle*, Beyrut 1981, s. 246-261; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 210; Semhûdî, *Vefa'ü'l-vefa*, Kahire 1326, I, 335-336, 375; Ahmed Teymur Paşa — Zeki Muhammed Hasan, *et-Taşvîr 'inde'l-'Arab*, Kahire 1942, s. 21, 48, 99, 118-119; Ahmed Fikrî, *Mesâcidü'l-Kâhire ve medârisühâ*, Kahire 1965-69, I, 8; E. Kühnel, *el-Fennü'l-İslâmî* (trc. Ahmed Müsâ), Beyrut 1966, s. 52-53; Cevad Ali, *el-Mufaşşal*, VIII, 19, 21, 25, 27, 28, 39, 69; Ferid eş-Şâfiî, *el-İmâretü'l-'Arabîyye ft Mısrî'l-İslâmiyye*, Kahire 1970, I, 198; M. G. Moreno, *el-Fennü'l-İslâmî ft İsbânyâ* (trc. Mustafa Abdülbedî) — Seyyid Mahmûd — Abdülazîz Sâlim), Kahire 1968, s. 43, 355, 383; R. Ettinghausen, *Fennü't-taşvîr 'inde'l-'Arab* (trc. İsâ Süleyman), Bağdad 1973, s. 28, 54, 138; a.mlf., "The Decorative Arts and Painting: their Character and Scope", *The Legacy of Islam* (nşr. J. Schacht — C. E. Bosworth), Oxford 1974, s. 274-292; a.mlf., "The Impact of Muslim Decorative Arts and Painting on the Arts of Europe", a.e., s. 292-318; O. Grabar, "Architecture", a.e., s. 244-274; a.mlf., "Abkariyyetü'l-hadâretü'l-'Arabîyye (trc. Abdülkerim Mahfûz), Dimaşk 1982, s. 159, 179, 185-189, 201; L. T. Balbas, *el-Fennü'l-Murâbi'î ve'l-Muvahhidî* (trc. Seyyid Gâzî), İskenderiye 1976, s. 20, 51, 62; Servet Ukkâşe, *et-Taşvîrü'l-İslâmî ed-dînî ve'l-'Arabî*, Beyrut 1977, s. 383, 422; Abdülkâdir Reyhâvî, *el-İmâretü'l-İslâmiyye ft Süriyâ*, Dimaşk 1979, s. 214; M. S. Dimand, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye* (trc. Ahmed M. İsâ), Kahire, ts. s. 253; Lutfi Abdülvehhâb Yahyâ, *el-'Arab fi'l-'uşûri'l-kadîme*, Beyrut 1979, s. 129, 135.

TÂLİB YÂZİCİ

VI. İSLÂM'DAN ÖNCE ARAPLAR'DA DİN

İslâm'dan önceki Araplar'ın dinleri hakkındaki bilgiler birinci derecede Sebeliler, Katabanlılar, Mañnililer, Hadramutlular gibi Güney Arabistan toplumları ile Kuzey Arabistan ve Hicaz bölgesinde yaşamış olan Semûdlular, Lihyânîlular, Safâlîlular, Nabatîler, Tedmürîlüler gibi Arap toplumlarından kalma kitâbelere ve di-

ğer arkeolojik belgelere dayanmaktadır. Ancak bu belgelerde akide esasları, ibadet ve dua gibi temel dinî konulara dair doğrudan bilgiler verilmemiş, sadece tanrı veya put adları yer almıştır. Yine de bu belgeler sayesinde hiç olmazsa çeşitli tanrı ve put adlarıyla bu adların içerdiği dinî anlamlar hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bundan başka Asurlular, İbrânîler, Yunanlılar ve Latinler gibi bazı milletlerden kalma eserlerde de İslâm'dan önceki Araplar'ın dinlerine dair bilgiler bulunabilmektedir.

Câhiliye şiirleriyle atasözlerinde (em-sâl) eski Araplar'ın nesepleri, savaşları (eyyâm) gibi gözde konular dolayısıyla kısıtlı da olsa Câhiliye dönemi tanrıları, putları, inanç ve telakkileri hakkında bilgilere rastlanır.

Özellikle İslâm'ın doğuşuna tekaddüm eden Câhiliye dönemi ile İslâm'ın zuhuru sırasındaki müşrik Araplar'ın dinleri hakkındaki en güvenilir ve ayrıntılı bilgiler veren kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Ayrıca Kur'an tefsirleri, hadis, siyer ve meğâzî kitapları ile Mekke ve Medine tarihî gibi özel alanlara dair tarihî eserlerden de bu konuda faydalanılmaktadır.

Bazı müslüman bilginler umumi tarih kitapları yanında özellikle Câhiliye Arapları'nın inançları, ibadet şekilleri, putları ve put evleri (büyütü'l-esnâm) hakkında müstakil eserler yazmışlarsa da bunlardan sadece İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm* adlı değerli eseri günümüze kadar gelebilmiştir. Bundan başka Ebü'l-Hasan Ali b. Fudayl ve Câhiz de aynı adla birer kitap yazmışlarsa da (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 138, 210) bunlar kaybolmuştur. İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'dan başka, çeşitli Arap kabilelerinin dinî, siyasî ve kültürel yapılarına dair eserler yazdığını, ayrıca *Edyânü'l-'Arab* adlı bir eser telif etmiş olduğunu biyografik kaynaklardan öğreniyoruz (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 109; Yâkût, XIX, 290). Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin naklettiğine göre (*Bulâğu'l-ereb*, II, 308) Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Hâlî' de *Ârâ'ü'l-'Arab* ve *edyânühâ* adlı bir eser yazmış ve İbn Ebü'l-Hadîd bu kitabı inceleyerek *el-'Abkariyyü'l-hişân* adlı eserinde bazı hatalarını düzeltmişti. Câhiz de *Kitâbü'l-Esnâm*'dan başka *Edyânü'l-'Arab* adlı bir eser daha yazmış olup Şehristânî bu eserden faydalanmıştır (bk. *GAL Suppl.*, I, 496).

Din kelimesi İslâm'daki istilâhî mânasıyla Câhiliye döneminde de kullanılmak-

taydı. Nitekim Câhiliye döneminin Hanîf inancını benimsemiş şairlerinden Ümeyye b. Ebû's-Salt'a isnat edilen bir beyitte bunu açıkça görmekteyiz: "Kıyâmet gününde Allah katında Hanîf dininin dışındaki bütün dinlerin uydurma olduğu ortaya çıkacaktır" (Ebû'l-Ferec, IV, 122). Dinin bu mânası Semûd kavminden kalma kitâbelerde de tesbit edilmiştir. Bu kitâbelerden birinde Semûd kavminden bir kişi tanrı "Vedd'in dini"ne bağlılığını belirtmiştir. Başka bir metinde ise "Vedd'in dinine bağlı kalarak öleceğim" denilmektedir (Cevâd Ali, VI, 8).

Hemen bütün İslâmî kaynaklarla bazı müsteşriklerin tesbitlerine göre diğer Sâmi kavimler gibi Araplar'ın da en eski dinleri tevhid esasına dayanmaktaydı (İbnü'l-Kelbî, s. 6). Ne var ki Câhiliye döneminden bugüne ulaşan belgelerde Araplar'ın ilk dinlerinin tevhid dini olduğunu gösteren kesin bilgilere rastlanmamıştır. Ancak bazı kitâbelerden "Zü Semâvî" (göğün hâkimi, göğün ilâhı) denilen bir tek tanrıya ibadet edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu Yemen'in Yahudilik ve Hristiyanlık tesirine girmen önceki bir inancı olup tevhid akidesinin ihtiva ettiği bir tek tanrı inancına dayanmaktaydı.

Arap yarımadasında ve daha çok Güney Arabistan'da milâttan sonraki yıllarda var olduğu anlaşılan bir rahmân inancıyla da karşılaşılmalıdır; hatta Yemen'le bağlantıları dolayısıyla Mekkeli-lerin de rahmân inancına sahip oldukları ve bu kelimeyi Allah anlamında kullandıkları bilinmektedir. Nitekim Şenferâ, Sülâle b. Cündeb, Hâtim et-Tâi gibi kişilerin şiirlerinde rahmân isminin Allah'ı ifade etmek üzere kullanıldığını gösteren deliller mevcuttur (meselâ bk. Taberî, I, 131-132). Ya'kübî'nin de kaydettiği bir telbiyede yer alan "Emrine boyun eğdik Allahım, boyun eğdik; sen rahmânsın!" anlamındaki ifadelerde Allah adıyla birlikte aynı anlamda olmak üzere rahmân da kullanılmıştır. Ak ve Es'ariyye gibi Güney Arabistan kabilelerinin telbiyelerinde de bu husus görülmüş: "Rahmânın rızası için... Beyt'i haccederiz" (Ya'kübî, I, 197-198). İslâmî dönemde olduğu gibi Câhiliye döneminde de rab ve ilâh kelimelerinin aksine rahmânın çoğulunun bulunmaması, bu kelimenin bir tek tanrıyı yani Allah'ı ifade ettiğini göstermektedir. Nitekim Araplar'ın en eski inançlarının tevhid olduğunu savunan Renan, bunu Sâmililer'deki en yüce tanrıya ad olarak verilen El